

**AZƏRBAYCANDA ANTROPİK FAKTORLARIN
QUŞLARA TƏSİRİ****N.A.SADIQOVA**
Bakı Dövlət Universiteti

*Müəllif antropik faktorun obyektə birbaşa təsir kimi qəbul edir: ovçu-
luq, el adətləri, balıq tutmaq, introduksiya. Məqalədə antropik faktorlara
müsbət reaksiyalı 8 növ, mənfi reaksiyalı isə 90 növdən çox quş verilir.*

Canlı sistemə təsir edən nə varsa, hamısı birlikdə faktor adlanı. Bunlar klassik ekologiyada (Elton, 1927; Kaşqarov, 1945) iki hissəyə ayrılmışdır: abiotik-cansız və biotik-canlı faktorlar. Daha sonra ətraf mühitdə olan canlılara insanın təsiri antropogen faktor adlandırılmışdır (İoqanzen, 1959). Canlı aləmə insan növünün təsiri o qədər güclüdür ki, planetdə onun əmələ gəlməsi antropogen dövr (təxminən 5 milyon il) təsirləri isə antropogen faktor adlanır (Mustafayev, 1970, 1993). İnsanın ətraf mühitə təsiri formasına və məzmununa görə iki hissədən ibarətdir: birbaşa təsir antropik faktor, vasitəli təsir-antropogen təsir (İoqanzen, 1959; Mustafayev, 1985; Əliyeva, Mustafayev, 2004; Mustafayev, Sadıqova, 2006).

Güman edirik ki, antropik faktorlara adamların bioloji varlıq kimi təsirləri, antropogen faktorlara isə onun sosioloji fəaliyyətinin təsirlərini aid etmək düzgündür. Ona görə antropik faktor əslində, biotik faktorlara aid edilə bilər. Adamların ətraf mühitə bioloji faktor kimi təsiri yırtıcı heyvanın təsirindən çox deyil (Mustafayev, 1993). Müasir ekoloji problemlərin ən çox təhlükəli olanları antropogen faktorların təsirinin nəticəsidir (Mustafayev, Sadıqova, 2006).

Azərbaycanın indiki təbiətində tam təbii halında qalmış sahələr dağların nival qurşağında, dağ meşələrində və qoruqların bəzi yerlərində qalmışdır. Əksəriyyət yerlər modifikasiya və ya tam transformasiya edilmişdir (Mustafayev, 1985, 1997, 1998).

Material və metodlar

Məqalənin əsasını müəllifin son on ildə Azərbaycanın müxtəlif regionlarında apardığı müşahidələrin problemə dair ədəbiyyat ilə müqayisəsi (İoqanzen, 1959; Mustafayev, 1970, 1993; Əliyeva, Mustafayev, 2004; Əliyeva, Mustafayev, Hacıyeva, 2006; Mustafayev, Sadıqova, 2006) təşkil edir.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Faktorların müxtəlifliyinin əsas səbəbi onların yaranma mənsəyidir. Antropik təsirin əsas göstəricisi təbii obyektin öldürülüb sonra istifadə edilməsidir: Yumurta yığmaq, ovçuluq, balıq tutmaq, təbiətə münasibətə görə el adətləri. İntroduksiya və seleksiya obyektə birbaşa təsir olduğu üçün antropik faktor hesab edilir. Lakin müasir dövrdə antropik faktorlara o qədər əlavə tədbirlər daxil edilir ki, genişlənilib antropogen faktora çevrilir.

Ovçuluq ilk antropik faktordur. Buna baxmayaraq, indiyə qədər antropik faktorların təsirindən Azərbaycanda nəslə kəsilməmiş quş növü yoxdur. Gümən edirik ki, bunun səbəbi antropik faktordan uzaqlaşmaq üçün quşların uğurlu adaptasiyasıdır.

Azərbaycanlılar hələ daş dövründə ağacdən və daşdan alət hazırlayıb ovçuluqda istifadə etmişlər. Onlar ələ öyrədilmiş qırğı və qızılquş növlərindən ovçu quş kimi istifadə etmişlər (Vereşagin, 1979). Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus hissəsində hər il yüz minlərlə quş dərisi və çoxlu lələk satılmış, adalardan yüz minlərlə qağayı yumurtası toplanıb istifadə olunmuşdur (Vereşagin, 1947). Yumurta yığmaq kimi zərərli adəti XXI əsrin əvvəlində yerli əhali qismən bərpa etmişdir. (Mustafayev, Məmmədov, 2006).

Adamların təbiət ilə əlaqəsi hər bir ölkənin özünə məxsus el adətlərini əmələ gətirir. Azərbaycanda el adətlərinin təbiətə təsirlərini ilk dəfə Q.T.Mustafayev (1970) tədqiq etmişdir. O, son vaxtlarda nəşr olunan əsərlərində (Mustafayev, 1993; Əliyeva, Mustafayev, 2004; Əliyeva, Mustafayev, Hacıyeva, 2006; Mustafayev, Məhərrəmov, 2005) təbiətə münasibətdə el adətlərini antropik faktor hesab edir və bu, heç də əsassız deyildir. El adətləri konkret ölkədə yaşayan əhalini geniş əhatə edir və yüz illərlə, bəzən hətta min illərlə qorunub saxlanılır. Ona görə də güclü faktora çevrilir. Doğrudur, quşların ovlanması xüsusi alət tələb etdiyi üçün kütləvi adət halı ala bilməyib (daşla və ya əl ağacı vasitəsi ilə quş ovlamaq çətindir). Lakin indiyə qədər gəlib çıxmış bir sıra adət təsirsiz deyil.

Kür-Araz ovalığının mərkəzi rayonlarında, qur-qur (*Streptopelia*) ovlamaq günah sayılır, Lənkəran-Lerik, Quba-Qusar, Şəki-Zaqatala bölgələrində isə adi ov quşlarından biridir. Ona görə Kür-Araz ovalığında, əsasən həyətyanı sahələrdə, qalan bölgələrdə isə kolların gizli yerlərində yuva tikib nəsil verir. Populyasiyanın sıxlığı da fərqlidir: Kür-Araz ovalığında kütləvi, qalan bölgələrdə isə adi sayılı quşdur (Mustafayev, Sadıqova, 2005).

Təbiətə dair el adətləri uzun müddət sınaqdan çıxarıldığı üçün əsas etibarilə düzgün və faydalıdır. Ata-babalarımız faydalı heyvanları tələf etməyi günah, zərərli olanlara qarşı mübarizə aparmağı isə savab buyurmuşlar. Onlar təbiəti qorumaq üçün İslam dininə bəslənən rəğbətdən istifadə etmişlər. El adəti kimi formalaşmış bir sıra tədbirlər İslam dininin adından deyilməklə geniş təbliğ edilmişdir (Mustafayev, 1970). Günah edənləri xalq məzəmmətlənmiş, savab iş görənlər isə hər yerdə alqışlanmışdır. Təbiidir ki, belə şəraitdə hamı savab iş sahibi olmağa çalışmalı idi. Təbiətin qo-

runmasına səbəb olan tədbirlər çox əhəmiyyətli olmuşdur, istər onlar xalq adından deyilsin, istərsə də din adından, fərqi yoxdur. Məsələn, müsəlman dinli ölkələrdə belə bir rəvayət yayılıb ki, Məhəmməd peyğəmbəri düşmənlərdən gizlətmək üçün onu susuz (quru) dərin bir quyuya sallayıblar. Dərhal hörümçək gəlib həmin quyunun ağzına tor çəkmiş, qur-qur da onun üstünə bir neçə çöp qoyub yumurtlamış və kürt yatmağa başlamışdır. Düşmənlər quyunun ağzında hörümçək torunu və qur-qur yuvasını görüb onun içərisini yoxlamağı lüzumsuz bilmiş və uzaqlaşmışlar. Bu rəvayət hörümçəyi və qur-quru qorumağa pozitiv təsir etmişdir. Başqa bir xalq nəğilində deyilir ki, İsa peyğəmbəri düşmənləri oda atıb yandıranda oraya bülbül dimdiyində su daşayıb tökmüş, sərçə isə quru ot. Bu rəvayət zərərli quş olan sərçəyə mənfi münasibət, faydalı quş olan bülbülə isə rəğbət yaradır.

Azərbaycanın quraq (arid) rayonlarında qəbirlərin sinə daşları üzərində kasa formalı 2-3 çuxur oymaq savab hesab edilir. Bu adət Mil, Muğan, Şirvan düzlərində, Qobustanda, Naxçıvanda geniş yayılıb, hətta indi də icra olunur. Həmin qəbir daşları üzərindəki “kasalarda” yağış suyu yığılıb bir neçə gün qalır, quşlar onu içir və orada dəfn olunmuş adamın ehsanı hesab edilir. Qobustanda heç bir qəbir olmayan yastı qayalar üzərində də həmin “kasalardan” var. Kür-Araz ovalığında, Bozdağda, Naxçıvanda, Talış dağ bozqırlarında son daş dövründəki quraqlığa davamlı seyrək meşələrdən müqəddəs ocaq (pir) hesab edilən tək-tək ağaclar qalmışdır. Onlar toxunulmaz olduğu üçün quşları cəlb edirlər (dincəlir, gecələyir, yuva tikirlər).

El adətinin yanlış olanları da var. Məsələn, bayquşun evləri xaraba qoyması haqqında el arasında yayılmış fikir səhvdir. Ola bilsin ki, bayquş gecə həyat tərzini keçirdiyi üçün onu əhali yaxşı tanıya bilməyibdir (Mustafayev, 1970). Yırtıcı quşlara münasibətdə köhnəlmişdir. XVIII əsrdə odlu tufəng ixtira edildikdən sonra ovçular yırtıcı quşları özlərinin rəqibi hesab edib, onları qırmağa başlamışlar (Dementyev, 1940). Bu sahədə fərqlənən ovçulara mükafat verilmişdir. Kimin nə qədər yırtıcı quş qırdığını bilmək üçün onların sağ və ya sol ayağı tələb edilmişdir. Avropada XIX əsrdə, lakin Rusiyada və Azərbaycanda 1960-cı illərdən sonra məlum olmuşdur ki, yırtıcı quşlar təbiətdə biosenozların həyatında və inkişafında, ətraf mühitin sağlam saxlanması və əhalinin iqtisadiyyatında faydalıdır (Mustafayev, 1970, 1977; Mustafayev, Sadıqova, 2005). 1960-cı illərdən sonra yırtıcı quşların tələf edilməsi yasaq elan edilmişdir. Lakin keçirdiyimiz ekspedisiyalar göstərmişdir ki, bəzi adamlar yırtıcı quşları hələ də zərərli bilib tələf edirlər.

El adətlərinin antropik faktor kimi quşlara təsirinə aid bizim son nəticəmiz budur ki, onların çoxu faydalıdır və daha da geniş yayılmağa layiqdir, köhnəlmiş adətləri isə əhaliyə açıqlayıb aradan qaldırmaq olar (Mustafayev, Sadıqova, 2005; Mustafayev, Məmmədov, 2006; Mustafayev, İsmayılova, 2006).

Aparduğumuz çöl tədqiqatları göstərir ki, Azərbaycan şəraitində antropik faktorlara müsbət reaksiyalı quşlar 8 növdür: *Ciconia ciconia*, *Hirundo rustica*, *Delichon urbica*, *Sturnus vulqaris*, *Pastor roseus*, *Corvus monedula*, *Luscinia megarhynchos*, *Parus mayor*. Bunlar yerli əhalinin qayğıkeş münasibətinə görə çoxsaylı quşlardır.

Antropik faktorlara mənfi reaksiyalı quşlar 90 növdən çoxdur. Buraya birinci növbədə ov quşları aiddir: *Pelecanus*, *Phalacrocorax*, *Egretta*, *Ardea*, *Platalea*, *Plegadis*, *Phoenicopterus*, *Rufibrenta*, *Anser*, *Cygnus*, *Tadorna*, *Anas*, *Netta*, *Aythya*, *Melanitta*, *Oxyura*, *Merqus*, *Pandion*, *Pernis*, *Milvus*, *Circus*, *Accipiter*, *Buteo*, *Circaetus*, *Hieraeetus*, *Aquila*, *Haliaetus*, *Cypaetus*, *Neophron*, *Aegyptius*, *Cyps*, *Falco*, *Calliformes*, *Ruidal*, *Porphyrio*, *Fulica*, *Otidac*, *Vanellus*, *Scolapax*, *Numenius*, *Laridae*, *Columbiformes* nümayəndələri daxildir.

Bu quşların populyasiyalarının sıxlığı azalmaq istiqamətində getmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva R.Ə., Mustafayev Q.T. Ekologiya. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2004, 431 s.
2. Əliyeva R.Ə., Mustafayev Q.T., Hacıyeva S.O. Ümumi ekologiya. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2004.
3. Mustafayev Q.T. Təbiətin qorunması. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1970, 195 s.
4. Mustafayev Q.T., Tuayev D.Q və b. Azərbaycan faunası. VI cild. Quşlar. Bakı, Elm, 1977, 315 s.
5. Mustafayev Q.T., Ekologiyadan konspekt. Bakı, Ekokomitet, 1993, 183 s.
6. Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A. Ornitologiya. Bakı, «Çaşıoğlu», 2005, 442 s.
7. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycan quşları. Bakı, «Çaşıoğlu», 2005, 419 s.
8. Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. Azərbaycanın kolonial quşları. Bakı, 2006, 280 s.
9. Mustafayev Q.T., İsmayılova T.R. İsmayilli qoruğunun quşları. Bakı, «Nasir», 2006, 208 s.
10. Верещагин Н.К. Охотничьи и промысловые животные Кавказа. Баку, 1947, 147 с.
11. Верещагин Н.К. Животный мир и ландшафт Гобустана в начале нашей эры. // Мат-лы Пленума науч. Совета по пробл. Биол. Основы освоения, реконструкции и охраны животного мира. Тбилиси, 1979, с 90-104.
12. Дементьев Г.П. Руководство по зоологии.
13. Elton Ch. Animal Ekology-London, 1927, 207 p.
14. Кашкаров Д.Ш. Основы экологии животных. Ленинград, Учпедгиз, 1945, 383 с.
15. Мустафаев Г.Т. Новый подход к изучению антропогенной трансформации животного населения наземных экосистем // Изучение и охрана животного мира. Баку, Элм, 1997, с. 206-208.

16. Мустафаев Г.Т. Роль антропогенных факторов во взаимоинтеграции низменных и горных элементов фауны // Мат-лы Конф. 80-летие Азербайджанской ССР. Баку, БГУ, 1998, с. 29-31.
17. Мустафаев Г.Т., Магеррамова Н.А. Степень синантропизации птиц и метод ее определения // Мат-лы Республиканск. науч. конфр. «Экспериментальная биология и современность». Баку, БГУ, 2005, с. 181-183.
18. Садыгова Н.А. Мониторинг численности «Краснокнижных» птиц Гобустана // Мат-лы Республиканской науч. конфр. «Научные успехи в биологии». Баку, БГУ, 2006, с. 156-157.

ВОЗДЕЙСТВИЕ АНТРОПИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ПТИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Н.А.САДЫГОВА

РЕЗЮМЕ

Автор рассматривает антропоический фактор как прямое воздействие на объект: охота, народные обычаи и традиции, рыболовство, интродукция. В статье приводятся 8 видов с положительной и более 90 видов с отрицательной реакцией на воздействие антропоических факторов.

IMPACT OF ANTHROPIC FACTORS TO BIRDS IN AZERBAIJAN

N.A.SADIGOVA

SUMMARY

Author briefly reviews anthropic factor as direct impact to object: hunting, national manners, fishing, introduction. In article is studied 8 species with positive reaction and more than 90 species with adverse reaction to anthropic factors.